

Švandová, Blažena

Krátké variace na téma ϵ νομα και νόμος

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická.
2000, vol. 49, iss. B47, pp. [141]-145

ISBN 80-210-2405-4

ISSN 0231-7664

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/107192>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

BLAŽENA ŠVANDOVÁ

KRÁTKÉ VARIACE NA TÉMA *ἔθνος καὶ νόμος*
K 70. narozeninám prof. PhDr. Pavla Materny, CSc.

V následujících krátkých variacích na téma – *ἔθνος καὶ νόμος* – se pokusíme zkoumat otázku, jak naše dovednost dát věcem správná jména a užívat přesné pojmy souvisí s tím, zda v obci vládnou dobré mravy, právo a zákony. Neslibuji, že variace napodobí bachovskou fugu, ale snad budou vlídným čtenářem přijaty i kusy neuměle sladěné.

Variace první, wagnerovsky romantická. Od 6. století si lidé vypráví příběh o Tristramovi a Isoldě, který dobře znají přátelé oper Richarda Wagnera. Nebezpečně zraněného Tristrama vyléčí princezna Isolda, kterou však má Tristram požádat o ruku nikoli pro sebe, ale pro svého strýce, krále Marka. Tristram je rozkazu strýce poslušen a vykoná to, co od něj společnost právem vyžaduje a svou lásku obětuje povinnosti – posléze však těžce onemocní a vyléčit jej může opět jedině Isolda. V emotivním příběhu plném dramatických zvratů se milenci osudově mívají a setkávají teprve ve smrti. V nás, kteří příběh s dojetím sledujeme, se evokuje obtížné dilema: má být člověk spíše poslušen zákonů společnosti, ve které žije, anebo jsou důležitější sliby, které člověk dává druhému ve vztazích ryze osobních? Které slovo má být tím zákonem, jehož máme být poslušni v prvé řadě? Přece sliby, které si dávají lidé navzájem jsou nepochybně prvou verzí pozdějšího přirozeného práva, nepsaných norem, kodexů, společenských smluv, sbírek zákonů a ústav. Dané slovo je zákon: *ἔθνος ἐστὶν νόμος*. Etymologická příbuznost slov *ἔθνος* a *νόμος* nám to rovněž připomíná.

Variace druhá. V řečtině je podobných etymologicky příbuzných slov, které poukazují na hlubší významovou souvislost vyjadřované skutečnosti (jež v pozdějších jazycích obvykle již tolik patrna není) celá řada. Forma napovídá něco o společném původu a faktickém spojení. Zmiňme se na okraj ještě alespoň o jedné dvojici: *ἓν* (jedno) a *εἶναι* (být), o nichž se Plótinos domníval, že druhé slovo je etymologicky příbuzné s prvním: „U čísel podílení se na jednotě dává vznik kvantitě, zde stopa Jednoho dává vznik jsoucnu (*οὐσία*), a jsoucno není ničím víc než touto stopou Jednoho. A kdybychom prohlásili, že sloveso *εἶναι* (být) je odvozeno od *ἓν* (jedno), nepochybně bychom řekli pravdu“ (Plótinos, *Enneady*, V, 5,5. Podle GILSON, E. s. 39-40). V řečtině se pak snad-

no může stát, že použití jednoho slova metonymicky vyvolá použití druhého z dvojice a tím se na jejich významovou souvislost opakovaně upozorňuje. (Roman Jakobson považuje metonymii za stejně významnou jako metaforu a vysvětluje, že na rozdíl od metafory získává metonymie nové podněty k rozvíjení významu nikoli od podobnosti významové, ale od soumeznosti formy.)

Variace třetí. Má-li být slovo slovem dávajícím řád a má-li být slovo zákonem, který je užitečné přijmout, musí mít předem daný a jednoznačně určený význam. Řeč jako nástroj dorozumívání, domlouvání, argumentace, ustanovení a norem, které by se ve slušné společnosti neměly porušovat, by měla být v nejvyšší míře srozumitelná a přesná. Řeč se stane závazná jedině, když slova dostanou přesný, předem stanovený a všemi respektovaný význam. Předem – apriori – ale nemohou být v jazyce dány vlastnosti smyslově vnímatelných předmětů a osob, protože jak správně poznamenal Saul Kripke, pak by byly všechny výroky o nich tautologické nebo kontradiktorické a tedy apodiktické. Co je tady významem vlastních jmen? Obvykle soudíme, že jména označují smyslově vnímatelné předměty a osoby přímo, takže ony jsou významem jména. Proces křtu (jmenování) spočívá v tom, že nejprve zvolíme jméno a s tímto jménem spojíme jmenované předměty nebo osoby, které pak v jazyce podle tohoto jména trvale identifikujeme. Výpovědi o jejich časem se měnících vlastnostech a vztazích, které jsou pokaždé nově smyslově vnímány, již nejsou apodiktické, ale informativní. Procesem křtu – přidělením vlastního jména – se užívání jména stane závazné pro všechny potenciální uživatele jazyka – všechny jeho mluvčí. Jmenování tedy zakládá závaznost užívání. Jazykové apriori je zákonem pro každého případného uživatele jazyka.

Variace čtvrtá. U některých vlastních jmen křest chybí. Pegas je vlastní jméno mythologického okřídleného koně a víme dobře, že žádný Pegas jako smyslově vnímatelný objekt nikdy neexistoval a neexistuje. Co by se stalo s významem jména osoby, která by přestala existovat za předpokladu, že významem jména je smyslově vnímatelný objekt, zvažuje ve *Filosofických zkoumáních* Ludwig Wittgenstein: „Když pan N.N. zemře, říká se, že zemřel nositel tohoto jména, nikoli, že zemřel význam jména“ (§40, s. 33). Uvedené úvahy svědčí ve prospěch domněnky, že významem vlastního jména je smyslově vnímatelný objekt jedině v okamžiku křtu, jinak je význam abstraktní entitou, jež na smyslově vnímatelný objekt mimo jazyk pouze odkazuje. Domníváme se, že jména, která jsou součástí jazyka, nemají význam, který by byl smyslově vnímatelný, ale že tento význam je součástí abstraktního fenoménu jazyka a proto je nemateriální – nečasový a neprostorový. Existují však výjimky: význam vlastních jmen v okamžiku křtu a ještě, pokud je pravda, co říká Sókratés v Platónově dialogu *Theaitétos*, jsou výjimkou také jména písmen abecedy.

Písmena abecedy jsou podle Platóna jmény, jež nemají ani logos (zřejmě ve smyslu, že nenesou význam, jsou tedy *ἄλογα*), a ani o nich není možné další poznání (není jim možné jednotlivě porozumět, jsou tedy nepoznatelná, jsou *ἄγνωστα*). Co tedy jsou? – Platón výslovně uvádí, že jsou smyslově vnímatelná (*αἰσθητά*). Řeč vzniká spojováním těchto „prvních jmen“. Neboť spojení jmen je podstatou řeči-logu: *ὀνομάτων γὰρ συμπλοκὴν εἶναι λόγου οὐσίαν* (Platón, *Theaité-*

tos, 202 b5). To, co zde Platón myslí spojením, mohli bychom snad dnes výstižněji nazvat kombinatorikou písmen. Kombinatorikou písmen povstávají slova podobně, jako když z několika rozházených kamínků na cestě postaví dítě pyramidu. Z prvků, které byly pouhým souhrnem, povstane λόγος, místo pouhé sumy částí vznikne celek, který může sám o sobě něco znamenat, nebo, a to bývá zdaleka nejobvyklejší případ, aby celek zkombinovaný z písmen něco znamenal, můžeme jím opět něco nebo někoho pokřtít nebo pojmenovat. Vidíme tedy, že prvky, z nichž každý sám o sobě význam nenesel, vytvoří spojením celek, který ho již nese, nebo je připraven ho nést.

Variace pátá. Kombinatorika písmen, z níž povstávají slova, není jedinou konvencí, jež jazyku propůjčuje apriorně platný řád, který je možné povýšit na zákon. Řád dále vzniká také kombinatorikou slov. Na nekonečné možnosti objevovat nové významy kombinacemi jednotlivých slov upozornil na přelomu 13. a 14. stol. svým uměním Raymundus Lullus. Spisy a pomůcky tohoto středověkého básníka, rytíře, mnicha a apologeta znali mnozí novověcí myslitelé včetně Giordana Bruna, René Descarta a Gottfrieda Wilhelma Leibnize. Leibnizovo umění kombinatorické inspirovalo moderní matematické logiky jako byli Bertrand Russell nebo Kurt Gödel. Vyplyvání jakožto základ usuzování (inference) v jazyce a posléze i vznik počítačů ve 40. letech 20. století, byl ovlivněn myšlením sledujícím tuto linii. Lullovu myšlenku lze velmi jednoduše předvést pomocí jím navržených demonstračních pomůcek, z nichž nejznámější, tzv. logický mlýnek je obsažen v díle *Ars magna*. Raymundus Lullus sledoval praktické cíle: pomocí magicky – mechanicky – generovaných slovních spojení chtěl obracet muslimy na křesťanskou víru. Řád řečí se mu stal řádem, kterým hodlal přesvědčovat sebe i jiné. Nezůstal nijak osamocen. Řád řečí je pro nás často tím řádem, který chceme vnutit světu. To jistě můžeme a často ku prospěchu věci. Je ale otázkou pravé míry nepřekročit pomyslnou hranici, za níž řád neposiluje, ale svazuje. Kdy je třeba dát přednost před dálnicemi smyslu křivolakým, ale příjemným uličkám porozumění, které svou malebností těší naše srdce? Je zřejmé, že dnes stejně jako kdysi se pokoušíme nalézt odpověď na otázku, v čem spočívá ἀρετή?

Variace šestá. Lullovo umění předpokládá, že výchozí pojmy, které kombinujeme, mají přesně určený význam. Mnozí soudobí matematikové a logikové pracují s jazyky, jehož výrazy mají přesně vymezené významy, jež jsou obyvateli říše abstraktních, neprostorových, bezčasových, apriorních entit. Sami se proto považují za ctitele platonských idejí ve smyslu klasického platonismu. Ale Platón při své cestě vzhůru v pozdních dialozích sledoval ještě jinou vizi. Vedle pevných, nehybných a veskrze dokonalých idejí zakládajících řád měl Platón ještě intuici ideje jako něčeho nesubstančního, sebe konstituujícího, ustalujícího se v proudu řeči, jako čehosi, co vzniká během individuálního a neopakovatelného děje, co vzniká jako výzva k tvořivosti nepodřízené zákonům, jako to, co člověk uchopuje, jak bychom dnes řekli, transcendentováním. Člověk hledá slovo, které by vyjádřilo jeho záměr, v krajním případě touhu po dobru a po lásce. To slovo či platonská idea je pak prvkem, který se ustaluje v jazyce díky směřování k cíli, kterým je jeden jediný celek (jedno – jsoucno) nebo dobro. Jednotlivé

prvky logu uvnitř celku člověk objevuje pod vlivem celostní vize. Hledíme-li na jazyk z této strany, jeví se nám jako prostředek tvoření nového, jako místo, kde dochází ke zjevování smyslu, jako prostředek k prolamování se do zazykového jsoucna a jako zdroj lidské svobody. Vyvažujícím doplňkem této jinak bezbřehé svobody je odpovědnost, jež si pak vynucuje zakotvení v řádu. Jazykové tvoření vyvěrající z celostní vize a s ním spojená svoboda potřebuje být jakožto právo v řádu zabydlena. (Právo ve smyslu, v němž například Hegel v *Základech filosofie práva* ztotožňuje právo a lidskou svobodu.) Jazyk narůstající od prvků k celku je vskutku systém prostoupený řádem, o který je možné do té míry, do níž je pro všechny lidi přístupný a srozumitelný, opřít právo, dobré mravy a zákon: *ἔνομα ἐστὶν νόμος*, slovo je zákon.

A jsme u závěrečné variace, jež už je jen poněkud osobní reminiscencí. Do volte vyslovit moralitu o důležitosti klasického vzdělání, jehož se Pavlu Maternovi dostalo v plné míře skrze rodinnou tradici. Snad proto si může dovolit mít k tradičním disciplínám vztah russellovsky nonšalantní? Arthur Schopenhauer v eseji *O spisovatelství a stylu* říká, že „... napodobování stylu starých Řeků a Římanů v jejich vlastních jazycích, jež gramatickou dokonalostí převyšují jazyky naše, je tím nejlepším prostředkem, jak se připravovat na obratné a dokonalé vyjadřování vlastních myšlenek v mateřštině“ (s. 68). Studium klasických jazyků člověku rozšiřuje obzory a otevírá brány k četbě původních děl antických autorů, a dodejme, připravuje nás na setkání se Sókratem. Debatovat s živým Sókratem bývá nesnadné a iritující. Takto svou zkušenost vylíčil Jaroslav Peregrin: „Během oněch asi dvaceti let, co se s Pavlem Maternou znám, se s ním téměř neustále přu. Pokud jde o logiku a filosofii není mnoho věcí, na nichž bychom se bez problémů shodli; nejsem si ale vůbec jist, zda bych se k tomu, co dnes o logice a filosofii vím, dopracoval i tehdy, kdyby nebylo těchto věčných, stimulujících (a zpočátku mne někdy až k zoufalství dohánějících) diskusí.“ (Filosofický časopis 47, 1999, č. 5, s. 854. Jaroslav Peregrin v recenzi na knihu P. Materny *Concepts and Objects*.)

Známe také ono zoufalství, které má našťásti tváří v tvář Sókratovi dnes stejně jako v dobách minulých charakter očištné katarze. Podobnost se Sókratem není jen v použité sofistice a aporetice, ale zejména v maieutice, totiž že on sám nemá v dané chvíli jasno jak problém řešit a hledá. Tak tomu jistě musí být, pokud má být přítom přihlédnuto k dobru žáka i obce. Použijeme-li slova Jana Patočky: pečuje-li se přítom o duši.

LITERATURA:

- GILSON, Étienne: *Bytí a někteří filosofové*. Přel. V. Frei. Praha, OIKÚMENÉ 1997.
 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich.: *Základy filosofie práva*. Praha, Academia 1992.
 JAKOBSON, Roman: *Dialogy*. Přel. M. Pittermannová, Praha, Čes. spisovatel 1993.
 KRIPKE, Saul: *Naming and Necessity*. Basil Blackwell 1992. 1. vyd. 1972.
 MATERNA, Pavel: *Svět pojmů a logika*. Praha, Filosofía 1994.
 MATERNA, Pavel: *Concepts and Objects*. Helsinki, Acta Philosophica Fennica, Vol. 63, 1998.
 PLATÓN: *Theaitétos*. Praha, OIKÚMENÉ 1995.

- SEARLE, John: Heslo „proper names“. In: EDWARDS (ed.): *The Encyclopedia of Philosophy*. New York, London, The Macmillan & Free Press 1967.
- SCHOPENHAUER, Arthur: *O spisovatelství a stylu*. Přel. V. Koubová. Praha, Hynek 1994.
- ŠVANDOVÁ, Blažena: Duální povaha jazyka. In: JELÍNEK, Milan, ŠVANDOVÁ, Blažena a kol. *Argumentace a umění komunikovat*. Brno, Vyd. Masarykovy univerzity 1999.
- ŠVANDOVÁ, Blažena: Názorná didaktická pomůcka pro výuku logiky. Logický mlýnek Raymunda Lulla. In: Zlatník J. (ed.): *Kolokvium o vých. - vzděl. procesu*, Vyškov 2000, s. 343–346.
- WITTGENSTEIN, Ludwig: *Filosofická zkoumání*. Přel. J. Pechar. Praha, Filosofický ústav AV ČR 1993.

